

I mosaici che la decoravano, strappati, come abbiamo detto, al momento dello scavo, privi proprio di quei dati archeologici necessari alla classificazione cronologica, sono stati dunque studiati soltanto in base a criteri stilistici; per questo si è data speciale cura alla riproduzione dei quadretti — anche con detagli a grande scala — per permettere anche ai lettori una chiara conoscenza di tipologia e stile.

La sala termale al piano terreno aveva un mosaico adatto all'ambiente: una scena di thiasos marino che, evidentemente derivata da un modello in bianco e nero, attira la nostra attenzione per l'uso di una policromia astratta e convenzionale secondo il gusto e la visione del mosaicista. Al momento dello strappo venne tagliato in nove pezzi ed è naturale che alcune sottili strisce di tessere lungo i tagli siano andate perdute: ma l'istruttiva tav. D ci indica con precisione che ampiezza abbiano potuto assumere queste striscioline di restauro nel corso dei successivi spostamenti, sino alla sua disposizione in fondo a una vasca-*impluvium*, nella II sala del Museo delle Terme.

Al piano superiore, un grande ambiente aveva un mosaico composto da 32 scomparti articolati intorno al busto della Primavera (che permette di postulare anche le altre stagioni), dei quali restano solo 21, non tutti in buono stato di conservazione. In un cubicolo adiacente il pavimento era ornato dall'immagine degli aurighi delle quattro fazioni, col costume caratteristico, ciascuno presso il cavallo (senza nome ascritto). Oggi non è più possibile restituire la sintassi decorativa di questi due ambienti.

Si tratta di veri e propri *emblemata*, lavorati in laboratorio e poi inseriti nel pavimento — acquistati quindi già pronti in una bottega: è naturale che tipologia, stile e fonti di ispirazione — Muse, Polifemo, supplizio di Marsia, Marsia e Olimpo, Ganimede, Leda — siano molto diversi, per quell'eclettismo ben noto dell'arte decorativa romana, vivacemente impressionistici, a macchia, o incisivi e coloristici, come le fazioni del circo; ma ricchi e minuziosi confronti permettono di stabilire che, nonostante diversità di modelli e di mano, a volte notevolissime (tra le Muse, ad esempio, dalla testa massiccia, e la delicatissima Leda), i quadretti si possono attribuire a uno stesso periodo — età severiana — e alla stessa officina.

Inoltre tanto gli *emblemata* nella sala a più scomparti, quanto il cubicolo con gli aurighi venivano a inserirsi, secondo G. Becatti, in uno stesso programma simbolico e decorativo, in una specie di ciclo che alludeva all'attività, alle arti, alle gare dell'anima nella vita terrena. Isolato, per qualità stilistiche, rimane solo l'emblema della Primavera che appartiene forse a una fase notevolmente più antica della villa.

Le belle tavole del volume, della solita perfezione tecnica, dovute all'Istituto Poligrafico dello Stato completano felicemente l'esauritivo commento.

Gabriella Bordenache

LAJOS BALLA, TEREZIA P. BUOCZ, ZOLTÁN KÁDÁR, ANDRÁS MÓCSY, TIHAMER SZENTLÉLEKY, *Die römischen Steindenkmäler von Savaria*. Herausgegeben von András Mócsy und Tihamer Szentléleky, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971, 144 p. + 191 ilustrații + 3 hărți.

Lucrarea colectivă, recent apărută, a învățașilor maghiari despre monumentele de piatră din Savaria oferă un excelent instrument de lucru istoricilor și epigrafiștilor, mai cu seamă celor care își consacră activitatea istoriei provinciilor romane, descifrării și interpretării inscripțiilor sau artei provinciale.

În introducerea cărții se face un scurt istoric al cercetărilor întreprinse la Savaria (actualul Szombathely).

Cap. I : *Topographischer Überblick* (T. P. Buocz) încearcă să dea o imagine a întinderii oraşului antic pe baza amplasării cimitirelor. Cu toată dificultatea întocmirii unui plan al oraşului antic peste care s-a suprapus cel modern, credem că o schiţă, chiar ipotetică, ar fi fost absolut necesară, mai ales că în text se fac referiri la obiectivele arheologice, situate pe diverse străzi ale oraşului modern.

În cap. II : *Gesellschaft und Geschichte von Savaria* (L. Balla) se face o succintă prezentare a istoriei aşezării antice. Este de reţinut ideea continuităţii populaţiei locale şi a atragerii ei la viaţa municipală încă din timpul lui Claudius. Se remarcă numărul mare de Flavii şi Ulpii încetăţeniţi sub Domitian, Vespasian şi Traian, precum şi încetarea folosirii antroponimelor celtice după mijlocul secolului II e.n. Se ajunge astfel la concluzia că în primul sfert al secolului II e.n. populaţia locală era romanizată. („Die Romanisierung der Ureinwohnerschaft von Savaria zur Zeit des frühen Prinzipats, im 1. Drittel des 2 Jhd., im Grunde genommen abgeschlossen war, was freilich nicht bedeutet, dass der Prozess auch ein Ende nahm“, p. 26).

Cap. III : *Religion und religioes Leben* (L. Balla şi T. Szentlélek) se ocupă de cultele atestate epigrafic şi arheologic la Savaria. Este vorba despre Iuppiter şi divinităţile tradiţionale (Iuno, Minerva, Mars, Venus, Victoria, Fortuna), Hercules şi Liber Pater. Dintre cultele siriene, bine documentat este cel al lui Iuppiter Dolichenus. Un interes deosebit prezintă partea referitoare la răsplindirea zeităţilor egiptene, întemeiată pe rezultatele săpăturilor şi materialele scoase la iveală din timpul lui Isis. Cultul lui Silvanus, al Dianei şi al triadei feminine (tres Fatae) sînt considerate locale, cu rădăcini în religia populaţiei autohtone celtice. Mercurius şi Apollo se crede că ar ascunde şi ei vechi divinităţi şi că ar fi fost adoraţi în urma fenomenului de „interpretatio Romana“. Dacă pentru Silvanus şi Tres Fatae se poate, eventual, admite ideea unui substrat autohton, în ceea ce priveşte Diana, Mercurius şi Apollo, ipoteza ni se pare mai greu de demonstrat.

Cap. IV : *Bildhauerei und Steinmetzkunst* (Z. Kádár), cel mai amplu dintre toate, constituie un comentariu erudit al statuilor, reliefulor şi inscripţiilor descoperite la Savaria. În chip de concluzie se discută curenţe principale în evoluţia sculpturii din Savaria.

Sînt prezentate interpretările vechi şi noi ale sculpturilor descoperite pe Capitoliul din Savaria, reliefulile votive, portretele imperiale (un presupus portret al lui Traian, astăzi dispărut, şi un portret al lui Aelius Caesar), monumentele funerare şi inscripţiile.

Pietrele sepulcrale, grupate în monumente funerare ornamentale, elemente de construcţii funerare şi sarcofage, sînt amănunţit comentate din punct de vedere al motivelor decorative (origine, variante, analogii). Se respectă, fireşte, criteriul cronologic. Plesele cărora autorul le găseşte analogii în Dacia, coronamentele cu lei funerari şi un coronament piramidal, nu credem că provin neapărat de la construcţii funerare impunătoare şi de mari dimensiuni, aşa cum consideră autorul. Coronamentul piramidal (catalog nr. 196, fig. 263) nu provine de la o aedicula, ci este coronament de altar cu o serie întreagă de analogii în Dacia (vezi *Apulum*, VII, I, 1968), cu originea la Aquileia. Deşi comentariul la monumentele funerare este bogat şi bine documentat, credem că nu ar fi trebuit limitat la stele şi la unele elemente considerate ca provenind de la construcţii funerare. Socotim că s-ar fi simţit nevoia unei tipologii a tuturor formelor (chiar dacă stelele sînt predominante) şi a încadrării monumentelor de la Savaria în contextul artei din Pannonia Superior.

Catalogul, bine ilustrat, prezintă după conţinut şi în ordine cronologică monumentele de piatră. Poate ar fi fost mai nimerit ca elementele tehnice (material şi dimensiuni) să fi stat alături.

În încheierea lucrării se găseşte un indice epigrafic şi un indice general.